

КРИЗА СУСПІЛЬНОЇ ДОВІРИ: СУПЕРЕЧНІСТЬ МІЖ ОЧІКУВАННЯМИ ТА РЕАЛЬНІСТЮ

У сучасних умовах зміни ціннісних парадигм, переосмислення суспільно-політичних процесів і явищ особливої ваги набувають феномени, які забезпечують цілісність соціуму, його стабільність, надійність і прогнозованість розвитку. Одним з таких феноменів є довіра як складова суспільної взаємодії, своєрідний індикатор і водночас – необхідна умова соціальної впорядкованості й ефективної взаємодії.

Поняття довіри як явища моральної свідомості, сукупності певних чеснот у взаємодії, базового елементу демократії, авторитету та відповідальності, зрештою – як соціального інституту, постійно присутнє у спілкуванні людей, публічних виступах, риторичі політиків, журналістів, експертів. Посилання на довіру використовується в оцінці суспільних процесів і явищ під час прийняття й реалізації політичних й управлінських рішень, для передбачення соціальної поведінки, як складова процесів суспільної консолідації, мобілізації мас тощо.

Довіра як соціально-психологічне явище є потужним чинником і регулятором суспільно-політичних процесів, елементом архітектури системи соціальної та інституційної взаємодії, своєрідною організаційною формою її забезпечення. Значущість регуляторної функції довіри у суспільному розвитку, роль соціальної взаємодії в ефективності цього процесу переконливо доводить Ф. Фукуяма, визначаючи довіру своєрідним продуктом соціального капіталу¹.

Здавалося б, поняття довіри не потребує особливого пояснення й присутнє у нашому лексиконі як очевидна й зрозуміла річ. Разом з тим, варто визнати й враховувати, що довіра – це, передусім, психологічний феномен, в основі якого – складний процес освоєння світу, самовизначення в ньому, результат соціально-психологічного, сугестивного впливу на особистість, на

¹ Фукуяма Ф. Доверие / пер. с англ. Москва: АСТ, 2004. 733 с.

соціальні групи та суспільство, на прийняття рішень, вірування, судження та поведінку, здебільшого без раціонального обґрунтування й аргументації. Саме тому важливим є розуміння природи феномену довіри, усвідомлення впливу цього явища на соціальні та політичні процеси, їх перебіг і результати.

Попри те, що довіра як певний соціально-психологічний, ментальний стан не може бути безпосередньо "вимірним", показник її рівня усе частіше виступає елементом емпіричних досліджень і попри суб'єктивний характер набуває ознак об'єктивного й важливого чинника суспільно-політичних процесів. Зумовлено це, передусім, ціннісною природою феномену довіри, соціокультурною детермінацією й амбівалентністю проявів (довіри/недовіри). Та й сама довіра є цінністю, мало того – базовою цінністю, підставою оцінки й ціннісних суджень.

Людина не може жити й розвиватися без довіри. На її основі закладаються підвалини оцінних суджень, ґрунтуються початки соціалізації як основи взаємодії з людьми та зі світом, його пізнання, інтеріоризації цінностей, формування системи ціннісних орієнтацій, конструювання й реалізації власної життєдіяльності.

Довіра формується в перший рік життя дитини через зв'язок з матір'ю ("базальна" довіра, за Е. Еріксоном), поступово переноситься на оточення, а з часом – стає необхідним компонентом особистісного розвитку². Від народження безумовна (за А. Селінгменом³ – "базова") довіра – фундаментальне відчуття, без якого неможливе співіснування з іншими. Від початку довіра формується на основі емпатії – здатності співпереживати з іншою людиною, перейматися її емоційним станом, усвідомлювати її внутрішній світ.

Ключовим, у контексті нашого аналізу, є розуміння довіри як особливої форми поєднання емпатії (емоційної основи цього явища) з процесом ідентифікації (як основи раціональної інтерпре-

² Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / пер. с англ. Москва, 1996. С. 108–110.

³ Селингмен А. Проблема доверия / пер. с англ. Москва: Идея-Прогресс, 2002. 256 с.

тації, ототожнення, співвіднесення себе з певним зразком або моделлю). Результатом такого поєднання є утворення ідентичності – набутих людиною в ході індивідуального розвитку і процесу соціалізації, само- й особистісної інтеграції як стану динамічної, рухливої, але відносно стійкої рівноваги ціннісних орієнтацій, соціальних ролей і зв'язків, установок, переваг. Саме ці складові, як результат особистісного розвитку, стають основою соціальної, політичної, культурної, етнічної, групової ідентичності тощо. Тож, коли йдеться про ідентичність, мовиться про довіру як її невід'ємний супровід.

Довіра – завжди результат оцінних суджень, ціннісна основа соціальної взаємодії, оскільки базується на збігові цінностей, забезпечуючи ціннісно-орієнтаційну єдність. Прийнятна для переважної більшості громадян, ціннісна парадигма – це один з найважливіших принципів і водночас один з основних інструментів суспільних реформ. Отож, метою кожного політичного режиму є прагнення сформувати систему цінностей, на яку орієнтуватиметься широкий загал.

На цьому аспекті цінностей наголошував Д. Істон, аналізуючи легітимність як довіру до політичних суб'єктів (до лідерів, до інститутів і до спільноти). Науковець наголошував на важливості сприйняття більшістю населення суспільних цінностей, закладених у них ідеї та норм як власних. Звідси й різниця між Заходом і транзитними країнами: першому притаманна системна, а другим – перманентна довіра. Тож для завоювання ресурсу системної довіри та легітимності влади їй, окрім ціннісних і морально-етичних характеристик (чесність, відповідальність тощо), у своїх діях необхідно орієнтуватися й забезпечити: регулярність (упорядкованість, підпорядкування законам і нормам); обґрунтованість (пояснення, аргументація власних дій); ефективність (компетентність, дисципліна, ефективність)⁴.

⁴ Сичова А. Феномен політичної довіри крізь призму концепції легітимності. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. Випуск 14, 2010. С. 53–55.

Особливої ваги демократичні принципи забезпечення легітимності влади набувають у контексті вітчизняних реалій – становлення правової держави, її політичних інститутів, розвитку громадянського суспільства. Реалізація принципу довіри як моральної, ціннісно-сислової, компетентної та раціональної основи процесів демократизації покликана уможливити реалізацію цивілізаційного вибору, стратегій суспільного розвитку, підвищити рівень ефективності функціонування влади, забезпечити формування дієвого громадянського суспільства. Політична довіра стає надзвичайно важливим чинником державотворчих процесів в умовах національного та державного самовизначення, необхідності подолання численних політичних криз. Проблема легітимності безпосередньо пов'язує владні інститути з інститутом суспільної довіри в контексті її (влади) визнання, підтримки й лояльності.

Суспільство, у якому досягнуто консенсусу щодо того, що є цінністю, може розглядатися як стабільна система, оскільки у ній зникає головне джерело суперечностей між окремою особою і суспільством у цілому. В цьому сенсі довіри можна трактувати як проєкцію власної системи цінностей на інший (реальний чи уявний) суб'єкт взаємодії, як результат оцінних суджень в умовах браку раціональних критеріїв цих суджень, але в очікуванні позитивних результатів на основі оптимістичного прогнозу моделі поведінки суб'єкта взаємодії. Ціннісна основа довіри визначається очікуванням нормативно закріпленої моделі поведінки й базується на впевненості у тому, що саме вона матиме місце. У цьому сенсі, довіра набуває орієнтаційного, інструментального і прогностичного впливу на соціальну взаємодію.

Поведінка – чи не єдиний прояв довіри, доступний для спостереження ("виміру" довіри як її результату) і відносно об'єктивної оцінки (з усіма обмовками, що супроводжують цей суб'єктивний процес). В контексті нашого дослідження методологічно важливим є усвідомлення сув'язності поведінки як зовнішнього спостережуваного акту з його мотиваційно-сисловими основами. З одного боку, поведінка, на відміну від психіки, є доступною для безпосереднього спостереження й оцінки її актуальних проявів (у цьому сенсі, поведінка стала предметом емпіричних, зокрема

соціологічних, досліджень). З другого боку, поведінка є процесом і результатом динаміки психофізіологічних та соціально-психологічних характеристик, складної сукупності смислів, мотивів, установок, ціннісних орієнтацій, переконань, комплексу спонування (стримування) дії тощо.

У сучасній науці поняттям "політична поведінка" позначається сукупність "різноманітних реакцій людини на політичну дійсність і містить у собі як внутрішні рефлексії (думки, сприйняття, установки, переконання тощо), так і практичні дії щодо неї"⁵. Складність дослідження ролі й місця довіри та її впливу на політичну поведінку зумовлена необхідністю аналізу поведінки як цілісності – у поєднанні її спонукальних і результативних аспектів. У цій цілісності тісно взаємопов'язаними й взаємозумовленими є загальне й окреме, закономірне й випадкове, формально-нормативне й індивідуально-ціннісне, прагматичне й ірраціональне, доцільне й емоційне тощо.

Політична поведінка, як і будь-яка соціальна дія, полягає не лише у проявах політичної активності, а й у причинах, які спонукають людей до тих чи тих політичних дій, їх осмислення, прийняття політичних рішень, їх довіри до ідеологій і доктрин, продукування політичних міфів, формування й зміну політичних інститутів, вплив на політичні процеси тощо. Інтерес до феномену довіри в контексті аналізу політичної поведінки зумовлений тим, що політика як система інститутів, як символічна реальність, як сукупність процесів і морально-етичних норм існує тільки завдяки людям, їх здатності в нескінченному просторово-часовому континуумі створювати, відтворювати та змінювати різноманітні форми політичного життя. Серед основних факторів цих змін, важливих складників політичних подій та процесів часто стають внутрішні, психологічні чинники поведінки людини. Вони формують передумови певних типів політичної поведінки, відіграють помітну роль у процесах легітимації влади, вибору політичного лідера та в характері взаємодії між лідером і його оточенням.

⁵ Постригань Г. Поведінка політична. Політична енциклопедія. Київ, 2011. С. 561.

Важливим для розуміння й аналізу феномену довіри є співвіднесення й розмежування понять довіри й віри. Як правило, ці поняття використовуються (зокрема й науковцями) як синоніми. Разом з тим, навіть за умови семантичної спорідненості ці поняття концептуально відрізняються, хоча й залишаються близькими й взаємозумовленими. І якщо віра є категорією безумовною, абсолютною, універсальною й незаперечною – елементом релігії та культури, то довіра – це, передовсім, категорія не лише аксіологічна, а й етична (суспільно-нормативна) та соціальна. В соціальному контексті довіра набуває відносно самостійного статусу соціально спрямованої віри – впливового чинника соціально-політичних взаємодій і суспільного розвитку.

У цьому контексті варто зазначити, що довіра – надзвичайно архаїчне соціальне явище. Вона, через міфологізацію дійсності й суспільної взаємодії, відіграла й донині відіграє важливу роль в організації й функціонуванні соціуму усіх народів й у всі історичні епохи. У цьому сенсі довіра набуває ознак тотальності й своєрідного механізму захисту соціуму від руйнації, пропонуючи, на перший погляд, прості й зрозумілі, хоча й позараціональні шляхи подолання кризових явищ, зокрема, кризових явищ у політичній сфері.

Очевидно, що повністю розмежувати політичні й інші форми свідомості практично неможливо. Політичне мислення – складова свідомих і несвідомих частин картини світу суб'єкта, його системи цінностей, політичних установок, настроїв, стереотипів, іміджів та інших компонентів політичного досвіду й сподівань як основи довіри до політиків і політики. Водночас політика і політична діяльність ніколи не ґрунтувалися тільки на засадах раціональності. У реальній (і не лише в політичній) дійсності раціональне й ірраціональне в "чистому" вигляді трапляються вкрай рідко. Як правило, вони існують поряд, поєднуються, взаємодоповнюються. Інша справа, що в тому чи іншому суспільно-політичному явищі, процесі, в тій чи іншій соціальній ситуації може переважати або раціональна, або ж ірраціональна складова. У площині реального громадсько-політичного життя провести "вододіл" між раціональним й ірраціональним практично неможливо.

У політичному житті, як і в усьому, є і впорядкованість, і хаотичність. Є сфери, які пізнаються раціонально, є й такі, які пізнаються інтуїтивно, а хаотичність нівелюється довірою/вірою/переконаннями. Це – цілісність взаємопов'язаних і взаємозалежних елементів. Таким чином, за браком раціональних критеріїв оцінки, посилюються емоційні складники оцінних суджень, які ґрунтуються на вірі й прагненні "делегувати" прийняття рішень і організацію життєдіяльності соціуму уявному, але цілісному й несуперечливому міфологічному "політичному герою".

Політична теорія і практика мають враховувати всі сторони життєдіяльності, всі аспекти буття, зокрема й феномен довіри як відчуття істинності об'єктивно непевного, але міфологізованого знання. Політична практика свідчить, що довіра, попри те, що вона не завжди ґрунтується на раціональних засадах, дедалі більше стає невід'ємною частиною внутрішньо- і зовнішньополітичних процесів, складовою державного управління, зрештою – впливовим чинником політичної культури та ідеології.

Окремо треба зупинитися на явищі "недовіри". Зазвичай, недовіра трактується виключно як антонім поняття "довіри". Водночас очевидно, що недовіра, окрім негативно маркованої емоції, містить елементи критичної оцінки явища, процесу, твердження або ж негативного досвіду як певного результату аналізу поведінки. Довіра, як уже зазначалося, формується ще на початку життя людини та є здебільшого некритичним сприйняттям дійсності, недовіра ж (сумнів, втрата віри, почуття непевності, підозри, розчарування, ревнощів тощо) – результат досвіду, певного раціонального аналізу, критичної оцінки, відчуження довіри.

Узагальнення цієї частини дослідження дає можливість виокремити окремі характеристики й визначити психолого-політичні функції довіри як соціо-культурного феномену. Загалом довіра постає надзвичайно складним, багатоаспектним і водночас цілісним, внутрішньо несуперечливим і динамічним соціально-психологічним феноменом, який базується на визнанні моральної цінності та упевненості в соціальній надійності (гідності, щирості, доброзичливості, правдивості, компетентності, відповідальності тощо) іншої людини.

Довіра є досить архаїчним і стійким соціокультурним явищем, формою духовного й практичного досвіду, інтуїтивним сприйняттям буття, емоційно-ціннісною основою міжособистісної й міжгрупової взаємодії, співіснування з іншими людьми й зі світом. Довіра – стан очікування в умовах усвідомлення ризику – характеризується відкритістю, вибірковістю, виступає своєрідною точкою перетину індивідуального й соціального, раціонального та ірраціонального, досвіду взаємодій минулого, оцінки сучасного й проектування майбутнього. За суб'єкт-об'єктними критеріями можна виокремити такі види довіри: міжособистісна; міжгрупова; абстрактна; окремішня; узагальнена; верифікована/неверифікована; предметна; соціальна; політична тощо.

У контексті нашого аналізу важливим є визначення не лише структурних, а й функціональних належностей цього важливого елементу соціальної системи. Попередній аналіз дозволяє виокремити основні соціально-психологічні функції довіри, які впливають на політичну поведінку і, зокрема, на електоральний вибір громадян:

- Довіра – необхідний елемент соціалізації, ідентифікації і утворення ідентичності, вона є ціннісно-нормативною основою соціальної взаємодії, забезпечення спільної діяльності, перцепції (як забезпечення зв'язку внутрішнього й зовнішнього світу через почуття), групової ідентифікації й диференціації. В соціально-політичному контексті довіра виконує функцію суспільної інтеграції й консолідації. Важливою функцією довіри є забезпечення легітимності влади. Крім того, довіра є своєрідним стрижнем незалежного громадського контролю за діяльністю політичних лідерів і владних інститутів.

- Функція довіри з налагодження механізмів взаємостосунків через очікування певного способу вербальної й реальної поведінки інших в умовах соціальної групи й відповідно до групових норм. У цьому сенсі соціальні очікування набувають характеру мотивів поведінки, поведінкового орієнтира (на підставі узалежнення передбачуваної, очікуваної, нормативно закріпленої поведінки).

- Когнітивна функція довіри – переконання, прийняття рішення в умовах невизначеності, розв'язання проблемної ситуації. В цьому сенсі особливої ваги набуває становлення й розвиток політичного мислення як процесу оцінки ступеня ризику в умовах невизначеності,

непевності, двозначності. Мислення є аналітичною передумовою довіри, результатом чого є визнання або прийняття ситуації ризику в умовах неможливості контролю за перебігом подій. Найважливішою особливістю мислення як діяльності є його суспільна зумовленість – формування за певних соціальних умов. Адже соціальна зумовленість мислення полягає не лише в засвоєнні певних правил, норм і навичок, а й у рефлексії до певних суспільно-історичних умов, через здійснення мисленнєвої діяльності, гармонію співвідношення свідомого і несвідомого в ній.

- Комуникативна функція діє в умовах емоційно-чуттєвого контексту ситуації формування довіри під впливом особистої симпатії/антипатії, проявів емпатії тощо. Важливим аспектом цього процесу є інтерактивність комунікації як забезпечення зворотного, діалогового зв'язку поряд з навіюванням (можливістю маніпулятивних впливів з метою формування певної суспільної думки). Довіра є ледь не основним об'єктом маніпуляції свідомістю в процесах електорального вибору.

- Функція довіри з визначення поведінкової стратегії через прогноз поведінки інших та через редукцію – зведення складних систем порівняно до відносно "спрощеного" стану довіри/недовіри, зниження когнітивної складності у стані невизначеності, спрощення прийняття рішень й вибору певної моделі поведінки. В цьому контексті варто виокремити й прогностичну функцію довіри.

Довіра виконує й низку функцій, пов'язаних з управлінською діяльністю (використання довіри як управлінського ресурсу), суспільної стабілізації (через формування, підтримання, відтворення й оптимізацію соціальної взаємодії й соціальної структури) та забезпечення самоорганізації суспільства (через актуалізацію моральних основ та соціальних норм співіснування, співробітництва, взаємодопомоги тощо).

Разом з тим, довіра/недовіра, зокрема в політичному виборі, залишається здебільшого емоційно-ціннісним, морально-етичним критерієм прийняття рішень. Саме тому варто виходити з необхідності їх обґрунтованості шляхом раціоналізації, формування критичного мислення, підвищення рівня політичної культури, розвитку політичної освіти.

В умовах колосальної неоднорідності українського суспільства і його крайньої диференціації не тільки за економічним статусом, а й за світоглядними, політичними, ціннісними установками (що, з одного боку, загрожує соціальним вибухом, але, з іншого, завдяки своїй різноманітності – уможлиблює динамічні й позитивні зміни) надзвичайно важливими стають проблеми суспільної консолідації, толерантності, досягнення консенсусу та довіри між окремими соціальними, національними й релігійними групами, проблеми довіри суспільства до владних, економічних і правових інститутів.

Зазначимо, що характер політичного процесу й розвиток подій останніх років багато в чому визначався нереалізованістю мети, прагнень і сподівань акцій протесту під час Помаранчевої революції та Революції Гідності. Ці події – яскравий вияв недовіри суспільства чинній владі, її моральної делегітимації. Прагнення влади і владної еліти встановити авторитарний режим, протизаконна та виключно у власних інтересах діяльність, нехтування громадською думкою, непослідовність і неперспективність шляхів розвитку скомпрометували її в очах суспільства.

Щоразу після зміни персоналій у шерезі політичних еліт громадяни висловлювали їм довіру, сподіваючись на позитивні зрушення і у суспільному поступі, і у виборі перспективного шляху розвитку. Разом з тим, суттєвих змін, ефективних і спрямованих на розв'язання наявних проблем, реформ не сталося. Не відбулося перезавантаження влади та оновлення принципів її діяльності, приходу якісно нових еліт та люстрації старих. Не було забезпечено системної боротьби з корупцією, деолігархізація влади, реформи правоохоронних органів та судочинства, не досягнуто економічного зростання і не покарано представників попереднього режиму за їхні посадові злочини та злочини проти Майдану⁶. Мало того, основним гальмом реформ стали самі еліти, які скористалися перехідним станом економіки для власної вигоди.

⁶ Фонд "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва. П'ята річниця Майдану – експертне опитування. URL: <https://dif.org.ua/article/pyata-richnitsya-maydanu-ekspertne-opituvannya>

У табл. 1 наведені результати⁷ соціологічних досліджень Центру Разумкова за період 2013–2020 рр. Соціологи цікавилися оцінкою розвитку подій в Україні: "Як Ви вважаєте, події в Україні розвиваються у правильному чи неправильному напрямі?".

Негативна динаміка судження громадян про ефективність діяльності влади, втрата довіри політичній еліті в надважливій справі – забезпечення стратегії суспільного розвитку – є традиційною ознакою поствиборчих електоральних оцінок. Уже за рік після подій Помаранчевої революції й обрання Президентом України В. Ющенка більше ніж удвічі зменшилася кількість тих, хто довіряв новій політичній еліті в питанні розвитку подій у країні. За рік після президентських виборів 2010 р. подвоїлася кількість тих, хто вважав розвиток подій у країні неправильним. Після подій Євромайдану й обрання Президентом України П. Порошенка протягом року більше ніж удвічі зменшилася кількість тих, хто позитивно оцінював розвиток подій в Україні (32,3% і 14,3%, відповідно). Наприкінці ж його каденції відсоток тих, хто негативно оцінював розвиток подій, збільшився вдвічі – з 40,7% до 78% і перевищував показники "домайданівського" жовтня 2013 року (65,4%).

⁷ *Складено за:* Разумков Центр. Події в Україні розвиваються у правильному чи неправильному напрямі? URL: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=66; Моніторинг електоральних настроїв українців. Листопад 2018. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_3ua_monitoring_112018_press.pdf; URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/reformy-v-ukraini-gromadska-dumka-naseleennia>; За два місяці кількість українців, які вірують у правильний шлях Зеленського і Ко, зменшилася на 20%. Оцінка громадянами ситуації в країні, рівень довіри до виконавчих та правоохоронних органів влади, оцінка діяльності Уряду (лютий 2020 р., соціологія). URL: <https://www.depo.ua/ukr/politics/za-dva-misyatsi-kilkist-ukrainsiv-yaki-viruyut-u-pravilniy-shlyakh-zelenskogo-i-ko-zmenshilasy-na-20-20191111061108>; URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-riven-doviry-do-vykonavchikh-ta-pravoohoronnykh-organiv-vlady-otsinka-diialnosti-uriadu-liutyi-2020r>; Разумков Центр. Оцінка громадянами ситуації в країні, рівень довіри до політиків, електоральні орієнтації громадян (червень 2020 р., соціологія). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-riven-doviry-do-politykiv-eklektoralni-orientatsii-gromadian-cherven-2020r>

Таблиця 1

Якщо говорити в цілому, як Ви вважаєте, події в Україні розвиваються у правильному чи неправильному напрямі? (2004–2020 рр.)

	Квітень 2004	Червень 2005	Листопад 2005	Вересень 2007	Жовтень 2009	Квітень 2010	Травень 2011	Серпень 2011	Серпень 2012	Травень 2013
У правильному напрямі	20,3	42,6	18,3	15,2	6,9	35,1	15,2	16,1	19,7	15,4
У неправильному напрямі	55,7	30,6	59,1	67,8	81,1	34,5	63,4	61,9	57,6	65,9
Важко відповісти / не відповіли	24,0	26,8	22,5	17,1	12,0	30,4	21,4	22,1	22,6	18,7

Продовження Таблиці 1

Якщо говорити в цілому, як Ви вважаєте, події в Україні розвиваються у правильному чи неправильному напрямі? (2004–2020 рр.)

	Жовтень 2013	Березень 2014	Травень 2015	Лютий 2016	Квітень 2016	Листопад 2016	Листопад 2018	Вересень 2019	Жовтень 2019	Листопад 2019	Лютий 2020	червень 2020
У правильному напрямі	15,4	32,3	14,3	11,6	14,2	17,4	12,0	57,0	45,0	37,5	25,4	18,8
У неправильному напрямі	65,4	40,7	67,6	73,4	72,2	66,8	78,0	17,0	28,7	35,4	53,0	61,3
Важко відповісти / не відповіли	19,2	27,0	18,1	15,0	13,6	15,9	10,0	26,0	26,4	27,0	21,6	19,8

Очевидно, що вплив архаїко-міфологічного образу "героя" (який прийде й здолає усіх "ворогів", розв'яже наявні проблеми) притаманний українському електорату. З вірою у позитивні зміни й сподівання на "врешті" правильність вибору пов'язували виборці свої надії на кожних президентських виборах останніх років. Для підтвердження цієї тези звернімося до результатів соціологічних досліджень упродовж попередніх років (у частині відповідей на запитання стосовно оцінки шляхів розвитку держави), наведені в Табл. 1. Результати свідчать, що рівень позитивних оцінок стрімко зростав саме після президентських виборів 2005 р., 2010 р. і 2014 р. і досягав своїх мінімальних показників перед черговими виборами.

Звернімо увагу й на стрімке падіння рівня позитивних оцінок стосовно оцінювання розвитку країни протягом одного року після обрання нового Президента України. У вересні 2019 р. кількість оптимістично налаштованих респондентів утричі перевищувала кількість тих, хто вважав, що Україна рухається у неправильному напрямі, в червні 2020 р. маємо зворотний результат.

Високі післявиборчі рейтинги новообраного Президента України, небачений досі рівень електоральної довіри політичній силі, яку він представляв, сформованому В. Зеленським і парламентом Урядові України відбивали очікування виборцями прийняття виважених і ефективних рішень, швидких і результативних дій з боку нової влади. Однак розчарування виборців владою, яка здобула безпрецедентний за повнотою рівень довіри, виявилось таким самим стрімким, як і його передвиборче зростання. Зазначимо, що саме з новообраним президентом та зміною політичних еліт були пов'язані електоральні сподівання громадян України.

У червні 2019 року соціологи⁸ запитали респондентів: "На кого Ви покладаєте головні сподівання, хто може стати рушієм

⁸ Реформи в Україні: громадська думка населення. URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/reformy-v-ukraini-gromadska-dumka-naselennia>. Загальнонаціональне опитування було проведене Фондом «Демократичні ініціативи» спільно зі соціологічною службою Центру Разумкова з 13 по 20 червня 2019 року в усіх регіонах України, за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Опитано 2017 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

здійснення в Україні необхідних реформ?" (було запропоновано дати не більше п'яти варіантів відповідей). У табл. 2 представлені результати цього опитування.

Таблиця 2

На кого Ви покладете головні сподівання, хто може стати рушієм здійснення в Україні необхідних реформ? (%*)

1.	Новообраний Президент Володимир Зеленський	61,5
2.	Майбутня Верховна Рада, що буде обрана на виборах	45,8
3.	Майбутній уряд	42,5
4.	Населення	23,9
5.	Громадські організації, волонтери	21,5
6.	Влада на місцях	16,9
7.	Вчені, науковці	11,4
8.	Правоохоронні органи (прокуратура, суди, поліція)	8,0
9.	Країни Заходу	7,3
10.	Міжнародний валютний фонд, Світовий банк	6,8
11.	Олігархи	3,2
12.	Інші	1,8
13.	Бюрократія, чиновники	0,9
14.	Росія	0,3
	Важко сказати	5,7

За рік, у червні 2020 р., за результатами опитування громадської думки, жоден з політиків та громадських діячів (зокрема й Президент України) не отримав позитивний баланс довіри (див. табл. 3).

Опитування засвідчило низький рівень довіри до представників владної та й опозиційної політичної еліти України. Президенту України повністю довіряють 12,5% опитаних, Голові Верховної Ради України – 3,9%, Прем'єр-міністру та міністру внутрішніх справ України – лише 1%.

З недовірою ставляться громадяни й до представників опозиційних політичних сил. Показник балансу довіри/недовіри лідерки партії "Батьківщина" Ю. Тимошенко становив 64,8%, від'ємні показники балансу й у лідера політичної партії "Європейська Солідарність" П. Порошенка (– 60,1%) та співголови "ОПЗЖ" Ю. Бойка (– 45,0%).

* Здійснено ранжування за змістовними показниками

Таблиця 3

**Наскільки Ви довіряєте таким політикам
та громадським діячам? (%)**

	Зовсім не довіряю	Скоріше не довіряю	Скоріше довіряю	Повністю довіряю	Не знаю такого	Важко відповісти	Баланс довіри-недовіри*
Арсен Аваков	47,4	29,2	11,7	0,9	2,0	8,6	- 64,0
Юрій Бойко	43,2	24,2	15,9	6,5	2,4	7,9	- 45,0
Святослав Вакарчук	45,6	24,4	16,4	1,9	2,0	9,8	- 51,7
Ірина Венедиктова	30,3	19,2	7,1	1,1	31,0	11,3	- 41,3
Андрій Єрмак	32,0	18,5	5,9	1,0	30,6	12,0	- 43,6
Володимир Зеленський	26,9	24,0	28,5	12,5	0,3	8,0	- 9,9
Петро Порошенко	54,7	22,3	11,9	5,0	0,2	6,0	- 60,1
Дмитро Разумков	24,8	23,4	28,5	3,9	4,5	14,9	- 15,8
Юлія Тимошенко	47,6	31,6	10,9	3,5	0,2	6,1	- 64,8
Денис Шмигаль	35,4	25,5	10,9	1,0	11,4	15,8	- 49,0

* Різниця між часткою тих, хто довіряє, і тих, хто не довіряє політику

Очевидно, що процес державотворення, успіхи в реформуванні й оновленні влади перебувають у прямій залежності від рівня довіри державі та її органам. А цей рівень та ступінь підтримки дій влади є вкрай низькими. Підтвердженням такого висновку можуть бути результати опитування (табл. 4), проведеного соціологічною службою Центру Разумкова в липні 2020 р.⁹

⁹ Початок нового політичного року: довіра до соціальних інститутів (липень 2020 р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/pochatok-novogo-politychnogo-roku-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-lypen-2020r>

Таблиця 4

Якою мірою Ви довіряєте таким соціальним інститутам? (%)

	Зовсім не довіряю	Скоріше не довіряю	Скоріше довіряю	Повністю довіряю	Важко відповісти	Баланс довіри-недовіри*
Президент України	20,1	28,9	34,5	9,9	6,7	- 4,6
Верховна Рада України	31,7	43,4	16,6	2,0	6,4	- 56,5
Уряд України	32,1	39,9	19,2	1,9	7,0	- 50,9
Державний апарат (чиновники)	36,5	41,2	13,3	1,4	7,5	- 63,0
ЗСУ	11,0	17,0	48,9	16,3	6,9	37,2
Державна прикордонна служба	12,4	26,6	42,7	9,0	9,3	12,7
Нац. гвардія України	14,3	25,0	40,5	8,6	11,7	9,8
Нац. поліція	18,8	39,1	28,4	4,6	9,1	- 24,9
СБУ	23,9	31,9	27,8	3,3	13,2	- 24,7
ДБР	28,6	34,8	14,3	1,8	20,5	- 47,3
ДСНС	15,8	17,8	40,2	13,1	13,1	19,7
Прокуратура	36,7	36,5	13,9	1,3	11,6	- 58,0
Суди (судова система в цілому)	43,5	34,0	10,4	1,3	10,8	- 65,8
Місцевий суд	31,5	36,0	16,4	1,6	14,4	- 49,5
Верховний Суд	35,3	33,8	13,5	1,9	15,4	- 53,7
Конституційний Суд України	31,9	32,7	16,5	1,8	17,1	- 46,3
МВС України	33,1	33,9	18,8	1,9	12,3	- 46,3
НАБУ	37,7	33,4	10,7	1,7	16,6	- 58,7
САП	39,2	31,3	9,5	1,1	18,9	- 59,9
НАЗК	39,4	30,2	9,3	0,7	20,3	- 59,6
Антикор. суд	40,0	29,8	9,3	1,1	19,9	- 59,4
Патрульна поліція	20,4	33,8	32,5	2,7	10,5	- 19,0
Уповноважений ВР України з прав людини	17,1	23,4	27,0	3,8	28,8	- 9,7
ЗМІ України	15,0	27,2	44,0	5,6	8,2	7,4
ЗМІ Росії	55,8	25,3	5,4	0,8	12,6	- 74,9
НБУ	23,1	39,1	23,8	1,7	12,3	- 36,7
Комерційні банки	28,4	38,5	19,9	1,7	11,5	- 45,3
Профспілки	21,4	28,2	23,1	3,2	24,2	- 23,3
Політичні партії	30,7	40,2	12,6	2,6	13,9	- 55,7
Громадські організації	12,2	24,0	41,0	5,9	16,8	10,7
Західні ЗМІ	18,0	25,5	28,8	4,8	23,0	- 9,9
Церква	10,3	15,1	44,1	18,9	11,6	37,6
Добровольчі батальйони	15,4	19,0	39,1	13,6	12,9	18,3
Волонтерські організації	7,7	16,7	46,6	16,3	12,8	38,5

* Різниця між часткою тих, хто довіряє, і тих, хто не довіряє

Звернімо увагу на вкрай низький рівень довіри законодавчому й виконавчим органам влади, судовій системі, політичним партіям, органам правопорядку. Не довіряють респонденти прокуратурі, судам й антикорупційним органам (Національному антикорупційному бюро України (НАБУ), Спеціалізованій антикорупційній прокуратурі (САП), Національному агентству з питань запобігання корупції (НАЗК), Антикорупційному суду, Державному бюро розслідувань (ДБР).

Серед суспільних інститутів найбільшу довіру громадяни висловили тим структурам, де вплив держави є порівняно незначним (волонтерським організаціям, Церкві, добровольчим рухам, громадським організаціям), а також державним інститутам "безпекового сектору" – Збройним силам України, Національній гвардії України, Державній прикордонній службі та Державній службі з надзвичайних ситуацій. Тобто, більшість громадян не довіряють ані органам влади, ані органам внутрішніх справ, ані судам, ані прокуратурі, ані політичним партіям і вважають, що Україна розвивається у неправильному напрямі.

Довіра до судових органів, їх суспільна легітимність, кардинальна реформа судової системи та її гармонізація зі судовими системами європейських країн є особливо значущим показником цивілізаційного розвитку нашої країни. Політико-правова криза, викликана рішенням Конституційного Суду України щодо визнання неконституційними низки антикорупційних положень українського законодавства, може не лише завадити досягненню країною успіху у сфері боротьби та ефективної протидії корупції, а й погіршити відносини з її міжнародними партнерами. Крім того, ситуація, що склалася навколо рішення Конституційного Суду України, в чергове засвідчила наявність суперечностей і почасти – глибокої політичної недовіри між гілками й органами влади, недовіри між представниками політичної еліти.

Очевидно, що будь-які спроби неконституційним шляхом розв'язання проблеми, створеної рішенням Конституційного Суду, призведуть до посилення в суспільстві правового нігілізму, зрештою – до правової деградації. Адже саме зі судовою системою і її ефективністю пов'язують громадяни прагнення справедливості як соціального явища. Водночас варто зазначити – посилення правового нігілізму відбувається не лише з боку громадян, а й

представників вітчизняного істеблішменту та окремих державних інститутів. Корупція в судовій та правоохоронній системі призвела до вибіркової у застосуванні норм законодавства, унеможливила жорстке його дотримання всіма без винятку.

Надання пріоритетності європейському цивілізаційному вектору дасть потужну зовнішню підтримку власним українським зусиллям з розв'язання таких невідкладних проблем, як формування у суспільстві, особливо у внутрішньополітичних відносинах, атмосфери довіри, усунення нерівності громадян у стартових життєвих можливостях, посилення впливу населення на публічну політику засобами розгортання і поглиблення громадського і державного контролю за її перебігом.

Серед негативних факторів впливу на суспільну довіру – переконаність більшості в тому, що основним джерелом успіху в Україні є здатність "оминати закони". Ця "здатність" також стала однією із характерних ознак сучасної української дійсності. Відсутність результатів подолання корупції зумовлюється й обтяжується нездатністю влади навести лад на державних підприємствах, фактичною втратою впливу на окремі сектори економіки, де панують монополії українських та російських олігархів, тобто на ті, які пов'язані передусім зі сферами енергозабезпечення та водопостачання, житлово-комунального господарства тощо. Небезпечна тенденція нехтування інтересів громадян може призвести до рішення суспільства довірити подальший розвиток держави "сильній руці". Використання нинішньою владою практик поваленого Революцією Гідності режиму є вкрай небезпечним для Української держави. Спокуса піти найпростішим шляхом і реалізовувати реформи, від яких насамперед постраждають звичайні громадяни, а не олігархи, може призвести до повної втрати довіри до чинної влади.

Поряд із зовнішнім викликом, яким є анексія частини території країни та російська військова агресія на східних кордонах держави, постають і нові внутрішньополітичні проблеми. Щодо визначення основних шляхів їх подолання одностайності й взаємної довіри влади та суспільства поки що немає. Суспільство через осмислення належного і прагнення соціально справедливого змінилося, а політичні практики, навіть на рівні артикуляції візії шляхів подолання кризових явищ уже новими політичними елітами, наразі – ні.

Переважає більшість декларованих і навіть започаткованих реформ не стали консолідаційним фактором суспільного розвитку, ефективним інструментом позитивних змін. Вони не створюють атмосферу суспільної довіри й мобілізації, частіше залишаючись у вигляді проголошених, але не реалізованих проєктів, планів, концепцій, затверджених, але не виконаних рішень і обіцянок. Суспільна довіра є основою внутрішньої інтеграції та консолідації українства. Її відсутність може призвести до ослаблення державного устрою. Олігархічна система своїм впливом пронизала практично усі сфери життєдіяльності, зокрема й державного управління; монополізувала й перевела на корупційні рейки цілі сфери економіки, створила й підтримує економічну залежність від Росії; використовуючи вплив на підконтрольні засоби масової інформації та на окремі інститути громадянського суспільства, суттєво впливає на рівень політичної культури громадян, формує відчуття залежності, безвиході, безнадії та зневіри, соціального роз'єднання тощо. Злам цієї системи є першою й необхідною передумовою подальшого процесу державотворення й збереження суверенітету. Очевидно, що боротьбою з окремими, навіть найбільш одіозними олігархами зруйнувати наявну систему неможливо. Її злам можливий лише через політичну інтеграцію й консолідацію українського суспільства, глибоке вкорінення демократичних цінностей, реальну й ефективну децентралізацію влади, посилення середнього класу, розвиток дієвого громадянського суспільства.

Суспільна довіра значною мірою є результатом комунікації. Саме в комунікації відбувається процес обміну й оцінки інформації, емоційно-чуттєвого її сприйняття, формування довіри під впливом особистої симпатії тощо. В процесі інформаційно-комунікаційної взаємодії відбувається й навіювання, маніпуляція свідомістю з метою формування певної суспільної думки. Довіра, з її здатністю до спрощення складних систем відносин, до однозначних і панівних оцінок, стає об'єктом маніпуляції свідомістю в процесах електорального вибору¹⁰.

¹⁰ Шайгородський Ю. Медіапсихологічні чинники електорального вибору– 2019. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання політичних дисциплін. Вип. 28. Київ, 2020. С. 30–42.

Серед основних і дієвих інститутів соціалізації особистості провідне місце належить закладам середньої освіти. Визначаючи серед основних завдань освітніх закладів завдання "з виховання і соціалізації особистості", з формування "громадянських та соціальних компетентностей", Закон України "Про освіту" покладає його (завдання) виконання виключно на загальну середню освіту, оскільки статті, присвячені вищій освіті, освіті дорослих (стаття 17 і стаття 18 закону), завдань з формування таких компетентностей не містять. Тобто, законом унормовано положення про те, що протягом навчання у середній школі учні мають здобути достатній обсяг знань про державу, її історію, про суспільство, про право і його принципи, про ідеї й історію демократії, про суспільно-політичні процеси тощо.

Водночас здійснений нами аналіз чинних навчальних програм (1–11-х класів) і змісту сучасних підручників¹¹ засвідчив, що вивченню зазначеного кола проблем допоки що приділяється вкрай мало уваги. Навіть протягом усього часу здобуття середньої освіти (з 1-го до 11-го класу включно) на освоєння знань з основ держави, права, основ політології відводиться лише 2,09% загального обсягу навчальних годин. При цьому зауважимо, що частина учнів завершує навчання після здобуття базової середньої освіти (9 класів), маючи знання про державу і право в обсязі дещо більшому 120 годин, або ж 1,35% навчального навантаження. Зазначимо також, що частина 11-класників, які досягли 18-річного віку, отримують виборчі права (а з уведенням в дію положення нового Закону України "Про освіту" стосовно 12-річного терміну навчання такими правами будуть користуватися всі учні випускних класів загальноосвітніх шкіл). Очевидно, що здобутих у процесі навчання в ЗШО знань про державу і право, основи політики та ролі громадянського суспільства в суспільному розвитку буде недостатньо для усвідомленої реалізації свого, гарантованого Конституцією України (Ст. 71) права. За цих умов провідним критерієм прийняття політичного вибору, очевидно,

¹¹ Шайгородський Ю. Актуалізація сучасного політичного мислення. Україна: шлях до консолідації суспільства: національна доповідь. Київ, 2017. С. 296–305.

буде не стільки раціональний, базований на аналізі політичних процесів і явищ, а емоційно-чуттєвий критерій довіри/недовіри.

Актуальну інформацію про політичні й суспільні події, ціннісні підстави й уявлення про певні моделі політичної поведінки громадяни отримують переважно із засобів масової інформації. Результати опитування соціологічної служби Research & Branding Group свідчать, що найбільш популярними серед українців ЗМІ є телебачення (58%). На другому місці за популярністю – Інтернет (30%). При цьому поки що телебачення приблизно вдвічі обходить Інтернет за частотою згадування як використуваного джерела для отримання інформації. Решта ЗМІ безнадійно відстають від лідерів з цього показника (радіо і друковані ЗМІ – по 2%). Респонденти стверджують, що в основному інформацію про політичні події вони отримують із загальнонаціональних каналів телебачення (86%), через Інтернет, зокрема, за посередництва соціальних мереж, а також зі спілкування з родичами та знайомими (див. табл. 5).

Таблиця 5

**Джерела отримання політичної інформації
та довіра до них українських громадян**

Джерело політичної інформації	Отримання політичної інформації, %	Довіра до джерела інформації, %
Загальнонаціональні канали ТБ	86	42
Українські Інтернет-ЗМІ	34	19
Родичі й знайомі	33	12
Соціальні мережі	19	9
Чутки	19	3
Місьцеве ТБ	19	6
Місьцеві друковані ЗМІ	14	4
Колеги на роботі	13	3
Місьцеве радіо	9	3
Загальнонаціональні друковані ЗМІ	9	3
Інше	28	7
Нікому не довіряю	–	31

* *Джерело:* Research & Branding Group. Источники информации в жизни украинцев. URL: <http://rb.com.ua/rus/projects/omnibus/9165/>

Звертає на себе увагу показник довіри до інформації ЗМІ. Третина опитаних (31%), відповідаючи на питання довіри до джерел отримання політичної інформації, вибрала відповідь "Нікому не довіряю". З огляду на сучасний загальний рівень політичної освіти, сумнівним й малодостовірним вбачається інформованість із таких джерел, як "Чутки", "Родичі й знайомі", "Колеги на роботі" тощо. Саме тому підвищення рівня політичної культури й освіти, широка роз'яснювальна робота органів влади й ЗМІ мають стати суттєвим чинником формування суспільної довіри на раціональних засадах.

Визначення характеру, функцій і виокремлення тенденцій розвитку суспільної довіри уможлиблює певні висновки, а також окреслення можливих напрямів, шляхів і форм раціоналізації цього інтегративного політико-психологічного феномену.

Серед них, на нашу думку, можуть бути такі:

- Довіра як соціально-психологічний феномен є надзвичайно складним, цілісним і динамічним феноменом, ціннісною основою соціальної взаємодії.

- Суспільна довіра, передусім з огляду на її архаїчність, спрямована на відтворення соціокультурних традицій і норм, є формою духовного і практичного досвіду, інтуїтивного й емоційно-ціннісного сприйняття буття. В міжособистісній і міжгруповій взаємодії вона поєднує в собі індивідуальне й соціальне, раціональне та ірраціональне, досвід взаємодій минулого, оцінки сучасного й проектування майбутнього.

- Суспільна довіра – важливий елемент соціальної системи, її рівень впливає на політичну поведінку, на прийняття політичних рішень і на електоральний вибір громадян.

- Довіра – необхідний елемент соціалізації, ідентифікації та утворення ідентичності. В соціально-політичному контексті довіра виконує функцію суспільної інтеграції й консолідації.

- Важливою функцією суспільної довіри є забезпечення легітимності влади, незалежного громадського контролю за діяльністю політичних лідерів, політичних інститутів та органів влади.

- До проблем, що гальмують розвиток суспільної довіри, варто віднести відсутність дієвого громадського контролю за виконанням державних функцій, ефективної взаємодії влади з громадськістю. Розвиток громадянського суспільства та його

інститутів, посилення комунікації влади з громадськістю не лише сприятимуть інтеграції й консолідації української політичної нації, а й легітимації влади, підвищення рівня довіри до неї.

- Ефективний суспільний розвиток неможливий без реформування судової системи. Без кардинальних і ефективних змін у цій сфері Україні загрожує посилення правового нігілізму не лише з боку громадян, але й з боку представників вітчизняної політико-бізнесової еліти, окремих державних інститутів. Результативність реформування судової системи – необхідна умова подолання корупції та панування вітчизняних і російських олігархів у ключових сферах економіки та суспільного розвитку. Протидія олігархічним впливам можлива лише через укорінення демократичних цінностей у свідомість і політичну поведінку людей, у практику діяльності влади, реальну й ефективну її децентралізацію, розвиток дієвого громадянського суспільства.

- Інформаційний, комунікативний, організаційно-політичний ресурси держави мають бути спрямовані на формування суспільно значущих цінностей, смислів, образів майбутнього, що є необхідною умовою ціннісно-орієнтаційної єдності українського суспільства. У цьому сенсі вкрай важливим є формування у масовій свідомості розуміння причин і наслідків сучасних процесів, визначення перспектив розвитку і шляхів подолання кризових явищ. Суспільна довіра на тлі відкритості, прозорості й послідовності влади буде визначальною у збереженні суспільної єдності, мобілізації на подолання соціально-політичних криз.

- Важливим напрямом забезпечення підвищення рівня суспільної довіри має стати ефективна й результативна комунікація з громадськістю. Реалізацію цього завдання можна було б покласти на міжвідомчу групу за участі провідних фахівців центральних органів влади із залученням науковців та представників інститутів громадянського суспільства. Серед основних завдань такої групи – моніторинг суспільної думки, визначення основних, узагальнення позитивних і негативних тенденцій її змін, розроблення пропозицій, спрямованих на подолання негативних явищ суспільно-політичних процесів з метою підвищення рівня суспільної довіри та політичної культури громадян.

- За нинішніх умов посилюється вага тих факторів, які впливають на рівень суспільної довіри громадян до державних органів і політичних інститутів. Чільне місце в підвищенні рівня суспільної довіри належить засобам масової інформації. Усвідомлення того, що вплив на масову свідомість є одним із найсуттєвіших факторів сучасної гібридної війни, визначає вагу та роль інформації й інформаційної безпеки, суспільної довіри й консолідації у подоланні воєнної загрози й загрози єдності країни. В цьому контексті варто переглянути форми та методи роботи тих державних органів, які покликані впливати на зміст теле- та радіопрограм, політику інформаційних каналів та ресурсів.

Міністерству культури та інформаційної політики України, Міністерству молоді та спорту України, Міністерству цифрової трансформації України спільно з іншими центральними органами виконавчої влади та з Комітетами Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики та з питань свободи слова варто розробити та впровадити систему моніторингу інформаційного простору України. Предметом моніторингу та відповідної реакції мають стати випадки деструктивного впливу на свідомість, розпалювання міжетнічної та міжконфесійної ворожнечі, поширення неправдивої інформації.

- З огляду на важливість здобуття об'єктивних знань про політику, необхідність підвищення рівня політичної культури і освіти, Міністерству освіти і науки України, спільно з Комітетом Верховної Ради України з питань освіти, науки та інновацій із залученням фахівців Національної академії педагогічних наук України громадськими об'єднаннями варто розглянути доцільність суттєвого збільшення обсягу навчальних годин та розширення предметного поля освіти в напрямі надання учням загальноосвітніх шкіл та закладів вищої освіти більшого обсягу знань про політику, основи держави та права, основи громадянського суспільства.

Згуртування суспільства і рівень його ціннісно-орієнтаційної єдності визначаються не тільки масштабністю мети, але й узгодженням шляхів її досягнення. Лише суспільна довіра до рішень, які приймаються політичними елітами, а також довіра між самими елітами здатні забезпечити широке і відкрите обговорення проблем, напрямів і шляхів їх подолання у всіх сферах життєдіяльності.